

BUXORO O‘ZBEK SHEVASIDA MORFOSINTAKTIK VA SEMANTI KOPIYALASHNING NAMOYON BO‘LISH SHAKLLARI

Muxamatova Dilbar Xayot qizi

xormuzd@gmail.com

+998900488808

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Buxoro vohasidagi o‘zbek-tojik ikki tilliligi sharoitida o‘zbek shevasi va so‘zlashuv nutqida sodir bo‘layotgan morfosintaktik va semantik o‘zgarishlar Lars Yoxansonning "Kod-kopiyalash nazariyasi" (Code-Copying Framework) doirasida tadqiq etiladi. Tadqiqotda tojik tilidan o‘zbek shevasiga grammatik modellar va strukturaviy nusxalarning o‘tishi (global hamda qismatli-kombinatorial va semantik kopiyalash) mantiqiy-tipologik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari Buxoro o‘zbek shevasida izofatli qurilmalar, ergash gapli analitik konstruksiyalar, ko‘makchi fe‘lli va aspektual tizimlar hamda inkor shakllarida tojik tili grammatik modelining chuqur iz qoldirganligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *kontakt tilshunoslik, Buxoro o‘zbek shevasi, Lars Yoxanson, Kod-kopiyalash nazariyasi, global kopiyalash, qismatli kopiyalash, morfosintaks, semantik kopiyalash.*

ABSTRACT

This article investigates morphosyntactic and semantic changes in the Bukhara Uzbek dialect resulting from Uzbek-Tajik bilingualism, using Lars Johanson's Code-Copying Framework. Through typology and contact linguistics methodologies, the study analyzes the transfer of grammatical models and structural copies from Tajik into the Uzbek dialect (global, selective-combinatorial, and semantic copying). The findings demonstrate that Tajik grammatical patterns have deeply influenced izafat structures, analytic subordinate clauses, auxiliary verb aspectual systems, and negation markers in Bukhara Uzbek.

Keywords: *contact linguistics, Bukhara Uzbek dialect, Lars Johanson, Code-Copying Framework, global copying, selective copying, morphosyntax, semantic copying.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Mintaqaviy til muloqoti (*areal contact linguistics*) jarayonida turli tipologik oilalarga mansub tillarning o‘zaro ta’siri lingvistik tadqiqotlarning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyoning qadimiy madaniy-ma’rifiy

markazlaridan biri bo'lgan Buxoro vohasi asrlar davomida turkiy (o'zbek) va eroniy (tojik) tillarining o'zaro yaqin va intensiv muloqot hududi bo'lib kelgan. Ushbu hududdagi o'zbek-tojik bilingvizmi va diglossik holati so'zlashuv nutqida hamda mahalliy shevada chuqur grammatik o'zgarishlarni keltirib chiqargan.

O'zbek adabiy tili agglyutativ va SOV (*Subject-Object-Verb*) tartibiga, tojik tili esa flektiv-izofatli hamda SVO/SOV moslashuvchan tartibiga ega. Ushbu tipologik qarama-qarshilikka qaramasdan, Buxoro o'zbek shevasida tojik tili grammatik modellarining singib ketishi va strukturaviy yaqinlashuv (*structural convergence*) yaqqol kuzatiladi.

An'anaviy tilshunoslikda (Ye.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov va b.) kontakt tillar ta'siri asosan "substrat", "superstrat" va "kalka" tushunchalari orqali izohlangan. Biroq zamonaviy kontakt tilshunoslikda shved turkologi Lars Yoxanson (*Lars Johanson*) tomonidan taklif etilgan **Kod-kopiyalash nazariyasi (Code-Copying Framework)** til kontaktlarini tahlil qilishda eng moslashuvchan va aniq analitik vosita hisoblanadi.

Ushbu nazariyaga ko'ra, ikkitilli muloqotda bir til (**Asl kod** ya'ni *Buxoro o'zbek shevasi*) ikkinchi tildan (**Model kod** ya'ni *tojik tili*) elementlarni "nusxalaydi" (*copying*). Yoxanson kopiyalashni ikki asosiy turga ajratadi:

1. **Global kopiyalash (Global copying):** Model koddagi birlikning shakli, ma'nosi va funksiyasi yaxlit holda Asl kodga o'tadi.
2. **Qismatli/Tanlanma kopiyalash (Selective copying):** Model koddan faqat muayyan belgi va xususiyatlar — sintaktik tartib (*combinatorial*), semantika (*semantic*) yoki formal belgilar nusxalanib, Asl kodning o'z materiallari orqali ifodalanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Lars Yoxansonning Kod-kopiyalash nazariyasi asosida Buxoro o'zbek shevasidagi morfosintaktik va semantik-grammatik o'zgarishlarning namoyon bo'lish shakllarini aniqlash, tasniflash hamda ularning shakllanish mexanizmlarini yoritib berishdan iborat.

TADQIQOT METODLARI (METHODS)

Tadqiqotning empirik bazasini Buxoro shahri hamda unga tutash tumanlar (Buxoro, Kogon, G'ijduvon, Vobkent) hududida yashovchi, o'zbek va tojik tillarida erkin muloqot qila oladigan 40 nafar retsipyentning jonli so'zlashuv nutqi va dialektal materiallari tashkil etadi.

Dala-tadqiqoti va audioyozuv: Turli yosh qatlamlariga mansub bilingvlardan 25 soatlik spontan va yarim-strukturalashgan audioyozuvlar to'plandi.

Transkripsiylash: Audio-materiallar xalqaro lingvistik transkripsiya qoidalariga muvofiq matnlashtirildi va maxsus so‘zlashuv korpusi (*spoken corpus*) ko‘rinishiga keltirildi.

Morfosintaktik tahlil: Shevadagi so‘z birikmalari va gap qurilmalari tuzilishini aniqlash.

Qiyosiy-tipologik metod: Buxoro o‘zbek shevasidagi ibora va iboralarni o‘zbek adabiy tili hamda tojik tili (so‘zlashuv va adabiy shakli) bilan uch tomonlama (*triangulation*) solishtirish.

Kod-kopiyalash modellari tahlili: Har bir grammatik hodisani *Global Copy*, *Selective Combinatorial Copy* va *Selective Semantic Copy* kategoriyalari bo‘yicha tasniflash.

TADQIQOT NATIJALARI (RESULTS)

Buxoro o‘zbek shevasi va so‘zlashuv nutqini tahlil qilish natijasida morfosintaktik va semantik kopiyalashning quyidagi asosiy namoyon bo‘lish shakllari va mexanizmlari aniqlandi.

A. Izofatli va teskari tartibli so‘z birikmalarining qismatli kopiyalanishi

O‘zbek adabiy tilida aniqlovchi va aniqlanmish munosabati strictly Aniqlovchi + Aniqlanmish tartibida bo‘ladi (*katta uy*). Buxoro o‘zbek shevasida esa tojik tilidagi izofatli qurilma (*Aniqlanmish + -i + Aniqlovchi*) modelining **qismatli kombinatorial kopiyalanishi** (*selective combinatorial copy*) faol qo‘llaniladi:

1. Gibril-izofatli model:

Tojikcha model: odami xub (*yaxshi odam*)

Buxoro o‘zbek shevasi: odami yaxshi

Tahlil: Tojikcha -i izofat ko‘rsatkichi va sintaktik tartib nusxalangan, biroq aniqlovchi sifatida o‘zbekcha yaxshi leksik birligi tanlangan.

2. Egalik affiksi orqali izofat modelini kopiyalash:

Buxoro o‘zbek shevasi: qizi katta (Adabiy o‘zbekcha: *katta qiz*).

Tahlil: So‘z tartibi tojikcha model bo‘yicha Aniqlanmish + Aniqlovchi ga o‘zgargan. Izofat affiksi o‘rniga o‘zbekcha egalik qo‘shimchasi (-i) saqlangan.

B. Predlog va kelshikli qurilmalarning funksional kopiyalanishi

O‘zbek tili postpozitiv (ketma-ket keluvchi kelshik va ko‘makchilar) xarakterga ega. Buxoro o‘zbek shevasida esa tojikcha predloglarning o‘zi to‘g‘ridan-to‘g‘ri nusxalanadi yoki ularning sintaktik funksiyasi o‘zbekcha kelshiklarga yuklanadi:

Global Copy (Predlog o‘zlashuvi): Tojikcha "*ba*" yoki "*az*" predloglarining o‘zbekcha fe‘llar bilan qo‘llanishi:

Ba maktab ketdim (Tojikcha: *Ba maktab raftam*).

Selective Copy (Kelshik semantikasining kengayishi): Tojikcha "az" (dan) va "ba" (ga) predloglarining semantik diapazoni o'zbekcha -dan va -ga kelshiklariga to'liq yuklangan.

O'zbek adabiy tilida ergash gaplar ko'pincha fe'lning sifatdossh, ravishdossh, shart shakllari orqali sintetik usulda shakllanadi (*U kelganda, men ketgan edim*). Buxoro o'zbek shevasida esa tojik tiliga xos analitik va bog'lovchili model ustunlik qiladi.

"Ki" bog'lovchisining global kopyalanishi va SVO tartibi

Tojikcha "ki" bog'lovchisi **Global Copy** sifatida Buxoro o'zbek shevasiga to'liq kirib kelgan. Bu holat o'zbek tilining an'anaviy SOV (*Subyekt-Obyekt-Fe'l*) tartibini eroniy tillarga xos SVO va gibrid modellarga o'zgartiradi:

To'ldiruvchi ergash gap:

Adabiy o'zbekcha (Sintetik): Men uning kelganini ko'rdim.

Buxoro o'zbek shevasi (Analitik): **Men ko'rdimki, u keldi.** (Tojikcha: *Man didam, ki u omad*).

Payt va sabab ergash gap:

Buxoro o'zbek shevasi: **Bormadimki, yag'mur yog'di.**

[Bosh gap (SVO)] + [ki (Global Copy)] + [Ergash gap]

3.3. Fe'l aspekt-zamon va modallik tizimidagi semantik kopyalash (Semantic Copying)

Tojik tili fe'l tizimi aspektual (harakatning bajarilish tarzi va davomiyligi) jihatdan juda boy. Buxoro o'zbek shevasida fe'l analitik shakllari va ko'makchi fe'li birikmalar tojikcha fe'l aspektlariga semantik jihatdan moslashtirilgan (*selective semantic copy*).

Hozirgi davomli zamon va aspektual moslik

Tojik tilida hozirgi davomli zamon fe'li "*istodan*" (turmoq) ko'makchi fe'li orqali shakllanadi (*man xonda istodam*). Buxoro o'zbek shevasida adabiy dagi -yap / -yotib affikslari o'rniga -ib + turibman/o'tiribman/yotibman analitik birikmalari tojikcha aspektual modelni to'liq semantik nusxalaydi:

Tojikcha model : Man kor karda istodam.

*Buxoro o'zbek shevasi :*Men ish qilib turibman. (Adabiy o'zbekcha: *Men ishlayapman*).

*Tojikcha model :*U omada istodaast.

Buxoro o'zbek shevasi (\$\alpha\$): U kelib turibdi.

Inkor va modallik shakllaridagi kopyalar

Tojik tilida inkor prefiksal (*na-/ne-*) shakllanadi. Buxoro shevasida ushbu modelning **qismatli va aralash kopyalari** uchraydi:

Takroriy inkor: Na keldi, na yozdi (Tojikcha: *Na omad, na navisht*).

Gibrid inkor (Double negation): Nishesta yo‘q (Tojikcha *nishesta* [o‘tirgani yo‘q] + o‘zbekcha yo‘q).

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tadqiqot natijalari Buxoro o‘zbek shevasida tojik tili grammatik ta’siri shunchaki leksik o‘zlashmalar bilan cheklanib qolmasdan, **chuqur morfosintaktik va semantik kopyialash** darajasiga etganini ko‘rsatadi.

4.1. Kopyialash turlarining qiyosiy dinamikasi

Grammatik Hodisa	Kopyialash Turi (Lars Johanson)	Model Til (Tojik tili)	Asl Kod (Buxoro O‘zbek Shevasi)
**Ergash gapda "ki" **	Global Copy	<i>ki</i>	<i>ki</i> (keng qo‘llaniladi)
Izofatli tartib	Selective (Combinatorial)	<i>odami xub</i>	<i>odami yaxshi / qizi katta</i>
Fe‘l Aspektual ma‘nosi	Selective (Semantic)	<i>karda istodam</i>	<i>qilib turibman</i>
Inkor shakllari	Mixed (Global + Selective)	<i>na omad</i>	<i>na keldi / nishesta yo‘q</i>

Turkiy va eroniy tillarning tipologik jihatdan turli guruhlariga mansubligiga qaramasdan, Buxoro bilingvlari nutqida ikki tilning grammatik mexanizmlari o‘rtasida "simmetriya" hosil bo‘lgan. O‘zbek so‘zlashuv nutqi tojik tilining analitik va izofatli qurilmalarini osongina qabul qiladi.

Sotsiolingvistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, **katta va o‘rta yoshli** bilingvlar nutqida grammatik kopyialash darajasi yoshlarga nisbatan yuqori va barqarordir. Bu holat ko‘rilgan grammatik o‘zgarishlarning vaqtinchalik nutqiy hodisa emas, balki sheva tizimiga singgan barqaror lisoniy hodisa ekanligini tasdiqlaydi.

XULOSA (CONCLUSION)

1. Lars Yoxansonning "Kod-kopyialash nazariyasi" Buxoro o‘zbek-tojik bilingvizmida yuz berayotgan grammatik o‘zgarishlarni tahlil qilish va ularni global hamda qismatli (kombinatorial, semantik) turlarga ajratish uchun eng maqbul metodologik asos hisoblanadi.

2. Buxoro o'zbek shevasida morfosintaktik va semantik kopiyalash, asosan, izofatli so'z birikmalari tartibida (Aniqlanmish + Aniqllovchi), analitik ergash gaplarda (*ki* bog'lovchisi), fe'l aspektual tizimida (-ib turibman) va inkor qurilmalarida namoyon bo'ladi.

3. Buxoro o'zbek shevasida an'anaviy turkiy agglyutativ va sintetik xarakter kuchsizlanib, eroniy tillarga xos analitizm va izofatli-flektiv tendensiyalar kuchaygan. Bu holat ikki tipologik har xil til muloqoti natijasida yuzaga keladigan **struktural yaqinlashuv (*structural convergence*)** hodisasining yorqin dalilidir.

4. Tadqiqot natijalari o'zbek dialektologiyasi, kontakt tilshunoslik, turkologiya va ta'lim amaliyotida Buxoro hududida o'zbek adabiy tili me'yorlarini o'qitish metodikasini takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Johanson, L. (2002). *Structural Factors in Turkic Language Contacts*. Richmond: Curzon Press.
2. Johanson, L. (1992). *Code-Copying in Arghu Turkic*. In: *Linguistic Convergence and Areal Diffusion*. Routledge.
3. Borovkov, A. K. (1952). *Tadjiksko-uzbekskoe dvuzychie i voprosy vzaimovliyaniya yazykov*. Tashkent: Izdatel'stvo AN UzSSR.
4. Polivanov, Ye. D. (1928). *Vvedenie v yazykoznanie dlya vostokovednyx vuzov*. Leningrad.
5. Shoabdurahmonov, Sh. (1980). *O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari*. Toshkent: Fan.
6. Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.
7. Matras, Y. (2009). *Language Contact*. Cambridge: Cambridge University Press.